

*Romana Gupieniec*UWAGI O PRZEMIANACH BUDOWNICTWA DREWNIANEGO
NA PRZEŁOMIE WCZESNEGO I PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA

I

Badania prowadzone w latach powojennych nad wczesnym średniowieczem wniosły sporo wiadomości na temat zabudowy miast polskich. Zagadnienia konstrukcyjne, metryczne, a także funkcjonalne obiektów drewnianych z Gdańska, Opola, Szczecina, Wolina, Wrocławia i innych w miarę możliwości zostały dobrze poznane, co znalazło swoje odbicie w szeregu publikacjach¹. Również w innych krajach wraz z liczbą badań wzrastała znajomość tego problemu, umożliwiając dokonywanie porównań i prób zinterpretowania całego szeregu zagadnień, jak np. kwestii wyróżniania i zasięgu występowania poszczególnych typów budowlanych, a także ustalenia relacji pomiędzy osadnictwem miejskim i wiejskim. O ile dobrze zachowana substancja drewniana we wczesnośredniowiecznych osadach miejskich pozwoliła na w miarę dobre zrekonstruowanie zabudowy, o tyle nadal nie mamy szerszego spojrzenia na osadnictwo wiejskie. Nie mamy dotąd pełnego rozeznania w kwestii występowania form konstrukcyjnych na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza oraz ich pochodzenia. Brak odnoszących się do tego okresu opracowań dotyczących drewnianej zabudowy miast lokacyjnych uzupełniały rozprawy architektoniczne o obiektach murowanych. Stąd być może wzięło się ogólne mniemanie, że w miastach tych dominowała konstrukcja tylko szachulcowa.

¹ E. Cnotliwy, *Pozostałości budownictwa drewnianego z IX–XII w. ze stanowiska 4 w Wolinie*, „Materiały Zachodniopomorskie” 1962, t. 8; J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 2, Wrocław 1970, s. 1–536; R. Barnycz-Gupieniec, *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X–XIII wieku*, Gdańsk 1977, s. 1–227; *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze zamkowe*, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Wrocław 1983, s. 1–348; J. Bukowska-Gedigowa, B. Gediga, *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*, Wrocław 1986, s. 1–368.

Tak więc pomiędzy znajomością budownictwa wczesnośredniowiecznego i nowożytnego, przebadanego przez etnografów, pozostawała luka poznawcza, związana z późnym średniowieczem. Dopiero rozwój archeologii historycznej, początkowo skierowany na badania obiektów obronnych, rezydencji, zamków, a na koniec miast lokacyjnych, przyczynił się do zainteresowania się nie tylko materiałem ruchomym, lecz także pojedynczymi obiektami budowlanymi czy też całymi zespołami zabudowy.

Celem niniejszej pracy nie jest przedstawienie pełnego katalogu znalezisk obiektów drewnianych z terenu Polski, lecz tylko zasygnalizowanie ich obecności i próba uchwycenia ewentualnych zmian w budownictwie u progu późnego średniowiecza.

II

Zmiany w budownictwie drewnianym, a szczególnie wprowadzanie innych rozwiązań konstrukcyjnych na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza pozostawały przez jakiś czas nie całkowicie wyjaśnione. Składało się na to niktne zaawansowanie badań i fragmentaryczne zachowanie obiektów, a stąd mniejsze zainteresowanie tym problemem. Prowadzone ostatnio prace na terenie miast lokacyjnych pozwoliły, choć jeszcze nie w całej pełni, na zaprezentowanie w pewnym stopniu rytmu rozwojowego form budowlanych. Ponieważ intensywność poszukiwań nie przebiega równolegle z publikacją materiałów, więc wiele istotnych znalezisk jest ogólnie nie znanych. Typy konstrukcji domów spotykane od drugiej połowy XIII w. aż w głąb średniowiecza są kontynuacją znanych już nam form z wczesnego średniowiecza. Istotne różnice dotyczą natomiast ich wzajemnego stosunku ilościowego, ale na tym etapie badań trudno jeszcze o tych relacjach mówić. Występują więc nadal konstrukcje zrębowe, sumikowo-łatkowe, plecionkowe (choć już nie w tak prymitywnej formie) oraz pojawia się nie znana dotąd na naszym terenie szkieletowo-ramowa (inaczej ramowa) i szachulcowa. Wymagają one obszerniejszego omówienia.

Konstrukcja zrębowa, częściej występująca niż inne w poprzednich okresach, jest formą stabilną również w późnym średniowieczu. Domy zrębowe, wprawdzie fragmentarycznie, zachowały się w Gdańsku na podgrodziu rzemieślniczym (stan. 2 i 4), datowanym na połowę XIII–XIV w.² Cechuje je nieco lepsze wykonanie w stosunku do „tradycyjnego stylu”; okraglaki są okorowane, a średnica ich przekracza 20 cm. W opracowaniu narożnych

² R. Barnycz-Gupieniec, *Wyniki nowszych prac archeologicznych na stanowisku 4 (wykop 4)*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 6, Gdańsk 1967, s. 304; A. Zbierski, *Rozwój przestrzenny Gdańska w IX–XIII w.*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 1, Gdańsk 1978, s. 96.

zaciosów nie widać zmian. W Nowym Korczynie³, na terenie średniowiecznego miasta, w warstwach pochodzących z XV-XVI w., drewniana zabudowa mieszcząca się w granicach wytyczonych działek składała się z domów jedno- i wielotraktowych w konstrukcji zrębowej (wielkość jednej izby wynosiła ok. 5 x 5 m). Relikty dwóch chat zrębowych wykonanych z okraglaków odkryto w Kołobrzegu (druga połowa XIII – pierwsza połowa XIV w.)⁴. Na stanowisku 9 w Płocku⁵ zarejestrowano przyciesie budynku zrębowego o wymiarach 4 x 3,7 m, datowanego na koniec XV – początek XVII w. Na grodzie w Pułtusku⁶, którego rozkwit przypada na pierwszą połowę XII do trzeciej ćwierci XIV w., w 95% dominowała konstrukcja zrębowa. Wielkość domów wynosiła przeciętnie 3,5 x 3,4 m, przy średnicy belek od 12 do 18 cm.

Konstrukcja sumikowo-łątkowa, na wspomnianym wyżej grodzie w Pułtusku⁷ w drugiej połowie XIV w. nie była wykorzystywana do stawiania całych budowli, a stosowano ją do wznoszenia dobudówek lub sieni ulokowanych pomiędzy dwoma izbami. Mniej więcej z tego samego czasu (koniec XIII i XIV w.) pochodzą domy w konstrukcji sumikowo-łątkowej z Kołobrzegu⁸, Legnicy, Opola, Nysy i Wrocławia⁹, a także Wschowej¹⁰. Inne obiekty w tej konstrukcji, pochodzące od drugiej połowy XIV i trwające do XVII w., znajdowano na terenie Pułtuska¹¹. Są to domy o długości dochodzącej do 8 m, z podwaliną wspartą niekiedy na szeregu krótkich słupów.

Konstrukcje plecionkowe i palisadowe. Niewiele mamy danych odnośnie do stosowania konstrukcji plecionkowej używanej w tym czasie raczej przy stawianiu dobudówek (Elbląg, Pułtusk). W badaniach przeprowadzonych na terenie Elbląga (posesja, ul. Kowalska 11 i 12)¹² zachował się fragment plecionki i pionowo wbitych dranic z obiektu nie kwalifikującego się, niestety, do pełnej rekonstrukcji. Przypuszczalnie mógł to być dom dwuizbowy

³ S. Michno, *Nowy Korczyn, pow. Busko Zdrój*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1972, Warszawa 1973, s. 259, 260.

⁴ Informacja kierownika badań, Mariana Rębkowskiego.

⁵ D. Makowski, *Płock, Zespół staromiejski*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1986, Warszawa 1987, s. 193.

⁶ M. Mierosławski, *Z problematyki badań budownictwa z XIII i XIV wieku. O konstrukcji ramowo-szachulcowej z grodu w Pułtusku*, „Studia i Materiały. Badania Archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków” 1988, s. 157.

⁷ M. Mierosławski, *Drewniany gród na wzgórzu zamkowym w Pułtusku XIII/XIV w.*, „Studia i Materiały. Badania Archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków” 1981, s. 15.

⁸ Por. przyp. 4.

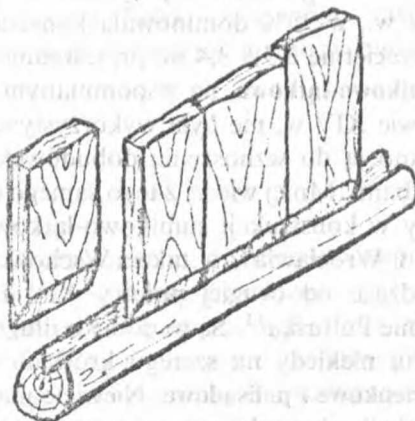
⁹ Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny...*, s. 55.

¹⁰ W. Piszczałowski, *Wschowa, woj. leszczyńskie*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1986, Warszawa 1987, s. 207, 208.

¹¹ W. Pella, *Pułtusk – miasto*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1982, Warszawa 1983, s. 271.

¹² G. i T. Nawrołscy, *Badania Starego Miasta w Elblągu w latach 1983–1984*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1986, R. 34, nr 4, s. 611.

o prawdopodobnej wielkości 4,70 x 5,60 m, datowany na połowę XIV w. Chaty plecionkowe o rzucie zbliżonym do prostokąta, z zaokrąglonymi narożnikami, odkryto także w Kołobrzegu (przełom XIII/XIV w.). Budynki gospodarcze z obrębu średniowiecznego miasta Wschowa z drugiej połowy XIII–XIV w. wykonane były z plecionki wspartej na słupach o przekroju 10 x 6 cm.

Rys. 1. Fragment konstrukcji palisadowej osadzonej w ramie z bierwiona, Gdańsk, stan. 1

Z Elbląga¹³ z innych posesji znane są również budynki o ścianach z pionowo wbitych bezpośrednio w podłogę dranic (ul. Zinki 21–33), przy czym żaden z nich nie dochował się w całości. Niektóre, jak można sądzić, mogły być dość duże, nawet o wymiarach 7 x 14 m. Najstarsze pochodzą z końca XIII w.

Interesujący jest fakt, że na grodzie w Pułtusku¹⁴ do wznoszenia obiektów gospodarczych wykorzystywano technikę międzysłupową, znaną nam jedynie z wczesnośredniowiecznego Wolina.

Rzadko pojawiają się domostwa palisadowe we Wrocławiu¹⁵. Konstruowano je w dwóch odmianach: z połowy belek z drewna brzoźowego dostawionych ściśle do siebie, oraz z dranic wbitych na przemian, wzmocnionych dębowymi słupami. Datowane są one na drugą połowę XIII w.

¹³ Tamże, s. 622.

¹⁴ Mierosławski, *Drewniany gród...*, s. 14; tenże, *Z problematyki...*, s. 58.

¹⁵ Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny...*, s. 48.

Konstrukcje ramowe i szachulcowe. Do konstrukcji ramowych należą budowle o ścianach wypełnianych pionowymi dranicami wsuwanymi w pazy podwaliny, do szachulcowej – w kombinacji drewniano-ceglanej lub plecionkowo-glinianej. Charakterystyczną cechą obu typów było zastosowanie belek przeważnie o przekroju prostokątnym, najczęściej z drewna dębowego. Są to zresztą elementy typowe dla prawie wszystkich obiektów ramowych. Konstrukcje ramowe, wypełnione pionowymi dranicami, wsuwanymi w poziome pazy podwaliny na grodzie w Pułtusk¹⁶, stosowane były najczęściej jako dobudówki – sieni do domów zrębowych (1230 r.) lub jako obudowanie podcieni.

Odkryta jedna ze skrajnych desek była zcieniona na obrzeżu tak, aby pasowała szczelnie do pazy w belce pionowej. Sposób łączenia desek między sobą nie jest w zasadzie znany, mogły być wpuszczane w pazy lub dochodziły do siebie na styk. Dom wieloizbowy cały wzniesiony w tej konstrukcji pochodzi z końcowej fazy istnienia grodu, tj. drugiej połowy XIV w. Obiekty ramowe stosowane były w Pułtusk przez cały okres istnienia grodu. Zazwyczaj wykonane były bardzo starannie.

W północno-wschodnich partiach Starego Miasta Elbląga¹⁷ odnotowano obecność budynków ramowych, datowanych na lata ok. 1260. Podwalinę ich stanowiły starannie obrobione kantówki, w które stawiano pionowe słupy tworzące szkielet konstrukcji. Pionowe i poziome elementy były dodatkowo wzmocnione ukośnymi zastrzałami. Ścianę domu tworzyły deski wpuszczone w rowek wyżłobiony w kantówkach. Niekiedy przestrzeń pomiędzy deskami wypełniana była gliną. Budynki tego typu przetrwały w Elblągu do pierwszej połowy XIV w. Ponadto odkryto luźne belki z gęsto rozmieszczonymi otworami po żerdziach pionowych, stanowiących podstawę dla plecionki obklepionej gliną. Były to bez wątpienia pozostałości elementów konstrukcyjnych domów szachulcowych.

Od drugiej połowy XIII w. we Wrocławiu¹⁸, a także w Legnicy¹⁹ i Starym Bielsku²⁰ stosowano obiekty ramowe z pionowymi dranicami. Drewno użyte do ich budowy było dębowe. Powierzchnia budynków wynosiła w granicach od 35 do 40 m².

Koncentracja prac wykopaliskowych w obrębie Wzgórza Katedralnego we Fromborku²¹, w miejscu średniowiecznego miasta lokowanego w 1310 r. na

¹⁶ Mierosławski, *Drewniany gród...*, s. 15; tenże, *Z problematyki...*, s. 159–161.

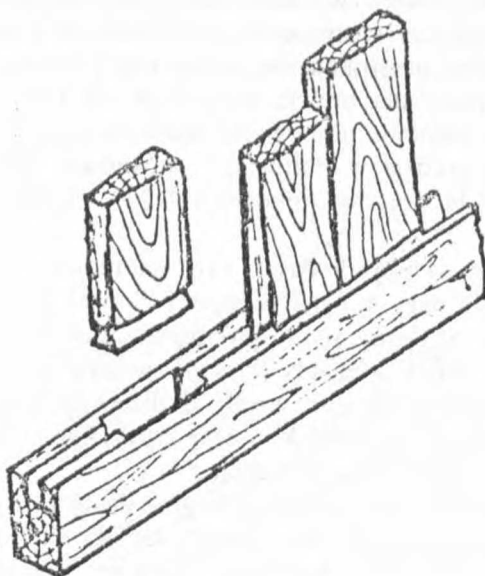
¹⁷ Nawrołscy, *Badania...*, s. 612.

¹⁸ Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny...*, s. 52.

¹⁹ Tamże, s. 54, 55.

²⁰ J. Bartyś, *Sprawozdanie z badań na grodzisku w Starym Bielsku w powiecie bielskim, przeprowadzonych w 1938 r.*, „Prace Prehistoryczne” 1939, nr 5, s. 71, 72.

²¹ W. Zielińska-Odojowa, J. Kruppé, *Frombork*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1971, Warszawa 1972, s. 244.

Rys. 2. Fragment konstrukcji dranicowo-ramowej, Gdańsk, stan. 1

prawie lubeckim, pozwoliła na zorientowanie się w charakterze zabudowy z XIV i XV w., na którą składały się także obiekty ramowe.

Badania Starego Płocka prowadzone w różnych punktach miasta wzbogaciły inwentarz domów ramowych. Jeden z obiektów ze ścianami szalowanymi deskami o wymiarach 3,2 x 3,3 m (stan. 1, Grodzka 12) datowano na XIII – początek XIV w., drugi – z tego samego stanowiska – na pierwszą połowę XIV w.²² Na innym stanowisku (stan. 2, ul. Grodzka 2–6)²³ odkryto dwa budynki ramowe szalowane deskami, jeden z końca XV w., drugi z początków XVI; ten ostatni dodatkowo polepiony był polepą z zachowaną malaturą. Także w warstwach z XVII-XVIII w. natrafiono na domy ramowe, być może już kilkunasty kondygnacyjne (stan. VIII, Pl. M. Nowotki 14–16)²⁴.

Typową formę szachulcową reprezentują, dość wcześnie datowane (na pierwszą ćwierć XIII w., a także jego połowę oraz na początek XIV w.) domy

²² J. Gąsowski, *Płock*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1985, Warszawa 1986, s. 172.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże.

odkryte w Gdańsku²⁵. A. Zbierski²⁶ sugeruje, że budynki te miały przynajmniej dwie izby, a powierzchnia ich mogła wynosić od 40 do ok. 160 m².

Zarówno na grodzie w Pułtusk²⁷, jak i w mieście wydobyto w trakcie badań pewną ilość drewnianych elementów budowlanych z gęsto ustawionymi otworami służącymi do umocowania żerdzi oplecionych. Datowane są one na XIV i XV w. Mielibyśmy tu do czynienia z szachulcem o ścianach wypełnionych nie cegłą, a w kombinacji plecionkowo-glinianej.

Domy szachulcowe o ścianach wypełnionych gliną znamy także ze średniowiecznego miasta w Nowym Korczynie²⁸, gdzie datowane są one na XV-XVI w.

III

Na podstawie przedstawionego wyżej dość przypadkowego materiału dotyczącego budownictwa drewnianego możemy stwierdzić, że w późnym średniowieczu występowały trzy zasadnicze typy konstrukcji: zrębowa, sumikowo-łątkowa i (ogólnie określana) szkieletowa, do której zaliczyć należy odmiany: ramową i szachulcową. Na obecnym etapie badań nie możemy ustalić ich stosunku ilościowego, a także w sposób autorytatywny stwierdzić dominację którejś z nich (choćby liczba obiektów w konstrukcji ramowej jak na razie przeważa). Przypuszczalnie zasadniczą rolę w wyborze konstrukcji odgrywał charakter osadnictwa, także warunki środowiskowe, wreszcie specyfika regionalna. Konstrukcja zrębowa, nie tyle prymitywna, ile stabilna, wydaje się nie tracić w późnym średniowieczu swojej przewodniej w epokach wcześniejszych roli. Na podstawie – co prawda dość niewielkiego i wrywkowo przedstawionego – materiału, stwierdzić należy, że pojawia się ona w osiedlach miejskich – tak dużych, jak i małych (Gdańsk, Nowy Korczyn) oraz grodowych (Pułtusk). Konstrukcja wieńcowa ma zastosowanie również u progu późnego średniowiecza w budownictwie wieżowym na tzw. grodziskach stożkowatych. Odnotowania wymaga tu nietypowe rozwiązanie w układzie domów zrębowych, zanotowane na gródku w Gniazdkowie-Lucimi, gm. Chotcza²⁹, woj. radomskie, datowanym na przełom XIII-XIV w. Domy zrębowe usytuowane dookoła palisady posiadały ściany zwężające się ku

²⁵ A. Zbierski, *Początki Głównego (Prawego) Miasta Gdańska*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1975, R. 23, nr 1, s. 634, 635.

²⁶ Tamże, s. 634.

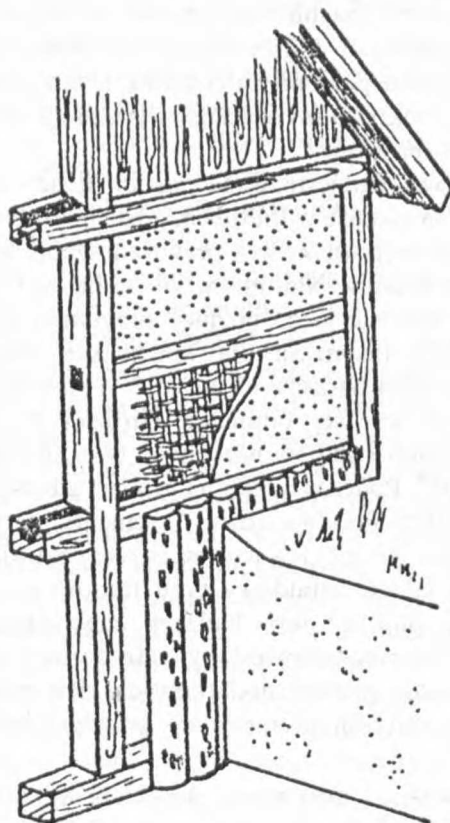
²⁷ Mierosławski, *Z problematyki...*, s. 160.

²⁸ Michno, *Nowy Korczyn...*, s. 260.

²⁹ Na podstawie dokumentacji użyczanej mi do wglądu przez badacza tegoż stanowiska, Z. Lechowicza, oraz „Informator Archeologiczny”, Badania 1986, Warszawa 1987, s. 180.

przecinające płaszczyznę ścian, przyczyniło się do tego, że niektórzy badacze (Caune, Mirosławski)⁴⁵ włączają konstrukcję ramową, wzbogaconą o wspomniane wyżej elementy, do szachulca.

Być może obiekt odkryty pod ratuszem Głównego Miasta w Gdańsku, posiadający pola ryglowe wypełnione cegłą, wiązać można z formą szachulcową zwaną murem pruskim. Byłby to najstarszy dom tego typu poświadczony archeologicznie.

Rys. 3. Ściana domu szachulcowego z Rygi

Źródło: Według A. V. Caune, *Žilišča Rigi XII–XIV vv.*, Riga 1984.

⁴⁵ A. V. Caune, *Žilišča Rigi XII–XIV vv.*, Riga 1984, s. 83 i n.; Mirosławski, *Z problematyki...*, s. 159 i n.

H. Hinz⁴⁶ określa konstrukcję szachulcową (*Fachwerkwand*) jako budowlę o ścianach wypełnionych plecionką oblepioną gliną, z zastosowaniem ramy oraz rygli i zastrzałów. Jej pochodzenie wywodzi od konstrukcji plecionkowej.

A. Caune⁴⁷ publikując informacje na temat domów szachulcowych (*Fachwerk*) z połowy XIII–XIV w. z Rygi nie używa terminu „ramowe”. Opisując znaleziska desek (czy dranic) o długości od 71 do 114 cm przyjmuje, że wypełniały one tylko część ściany, pozostałe zaś płaszczyzny uzupełniane były materiałem plecionkowo-glinianym (zachowały się oprócz kantówek również belki z licznymi otworkami na żerdzie). Na przykład w Dolnej Saksonii⁴⁸ lepiankowe ściany znajdowały się w tylnej części domu (mieszkalnej), a wypełnienie z desek stosowano w części frontowej (z pomieszczeniami gospodarczymi).

Opierając się na regulaminie budowlanym z Rygi z 1293 r., zalecającym stosowanie materiałów ogniotrwałych, A. Caune⁴⁹ przyjmuje, że już wtedy ściany wypełniano także cegłą. Jako przykład podaje zabudowanie (odkryte przy ul. Daugawas), w którym przycieś miała szerokość 33 cm, a odległości elementów pionowych wynosiły regularnie 80 cm, co z kolei odpowiadałoby wymogom mówiącym o tym, że przestrzenie między podporami winny być założone ścianą na grubość 1 cegły, przy rozmiarach 30–32 x 14–16 x 8–9 cm. Można więc zauważyć, że okres pojawienia się tzw. muru pruskiego w Rydze i Gdańsku byłby bardzo zbliżony.

Z XVII w. pochodzą wzmianki o występowaniu ryglówki z cegłą w zabudowaniach dworskich⁵⁰ (inwentarz powiatu bytowskiego i lęborskiego). Zdaniem etnografów, ryglówka⁵¹ występująca już od średniowiecza jest substratem miejskim, na wsi pojawiła się później, a rozkwit jej nastąpił na przełomie XIX i XX w. Uważana jest za konstrukcję obcą, związaną z elementem niemieckim. Nie dysponuję wprowadzie kompletnym materiałem dotyczącym dobrze zachowanego budownictwa z przełomu wczesnego i późnego średniowiecza, niemniej daje się zauważyć w tym czasie brak obiektów charakteryzujących się plecionkowym wypełnieniem ram ściennych, przyjmowanych przez niektórych etnografów za typowy „szachulec”. Jedyne elementy wskazujące na zastosowanie tego typu ścian są luźne belki z gęsto umieszczonymi otworami po żerdziach, znajdowane na grodzie i w mieście Pułtusk (o czym wspominałam już wcześniej) w warstwach XIV- i XV-wiecznych oraz z Nowego

⁴⁶ H. Hinz, *Bauteile des Hauses*, [w:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, t. 2, z. 1, Berlin-New York 1976, s. 118.

⁴⁷ Caune, *Żyliśca...*, s. 93.

⁴⁸ W. Boman, *Bäuerliche Hauswesen und Tragwerk im alten Niedersachsen*, Weimar 1927, s. 10, 11.

⁴⁹ Caune, *Żyliśca...*, s. 95.

⁵⁰ *Inwentarze starostwa bytowskiego i lęborskiego z XVII i XVIII wieku*, wyd. G. Labuda, Toruń 1959, s. 20–34.

⁵¹ Knyba, *Budownictwo...*, s. 146.

Korczyzna. Być może powszechniejsze ich stosowanie nastąpiło znacznie później, bliżej czasów nowożytnych, i związane było z bardzo rygorystycznie przestrzeganą oszczędnością drewna⁵². W budownictwie ludowym⁵³ wypełnienie plecionkowe uzupełnione gliną największe zastosowanie znalazło na terenach północno-zachodniej Polski (Pomorze, Wielkopolska). Masowe stosowanie w XIII w. konstrukcji ramowej i renesans sumikowo-łatkowej skutecznie wypierającej, przynajmniej z ośrodków miejskich, wieńcówkę, wytłumaczyć można, poza innymi względami, infiltracją czynnika z zewnątrz i koniecznością oszczędności surowca. Nie wniosę nic nowego jeżeli powtórzę za większością autorów przyjęty w literaturze kanon, że „zrębówka” należy do konstrukcji pochłaniających sporą ilość drewna. Obserwację tę podbudowałam obliczeniami⁵⁴ zużycia materiału przy dwóch typach ścian, zrębowej i ramowej wypełnionej deskami, biorąc pod uwagę dom o wymiarach ścian 4,0 x 5,0 = 20 m² i przeciętnej wysokości 2,40 (same ściany, bez dachu). Za średnią grubość belek w „wieńcówce” przyjął 20 cm, natomiast dla ramowej jednolite wymiary kantówki przyciesiowej i słupów wynoszą 25 x 30 cm. Deski w tym szacunkowym obliczeniu miały przeciętnie 40 cm szerokości i 8 cm grubości. Stwierdzono, że przy podanych wymiarach, stawiając ściany zrębowe zużyć trzeba ok. 13,5 m³ drewna (plus ok. 25% na odpady), przy konstrukcji ramowej o połowę mniej – 6 m³ (i tę samą ilość, jak w zrębowej, na odpady).

IV

Możliwie pełne opracowanie specyfiki obrazu i przemian drewnianego budownictwa średniowiecznego ma szansę zapłacić lukę pomiędzy nieźle już rozpoznany wczesny średniowiecz a tzw. budownictwem ludowym, będącym głównie przedmiotem zainteresowań historyków architektury i etnografów. Obecnie, dysponując jeszcze skromnym materiałem, można roboczo zasygnalizować proces rozwojowy budownictwa drewnianego od przynajmniej X w. aż do czasów w pełni nowożytnych. Należy skorygować kwestie „tradycyjności” i „recepty” obcych myśli technicznych, a także zarysować problem korzeni bogatego regionalizmu architektonicznego następującego po fazie względnej unifikacji budownictwa w przeszłości. Myślę, że na razie trudno byłoby ustalić, dlaczego tak typowa cecha regionalna w budownictwie ludowym na Kaszubach, jakimi były podcienia, nie ma odbicia w materiale archeologicznym z tego terenu, natomiast istnienie podcieni notujemy na Mazowszu (Pułtusk)⁵⁵ Jędrzej Kitowicz⁵⁶ w *Opisie obyczajów za panowania*

⁵² Tamże, s. 141.

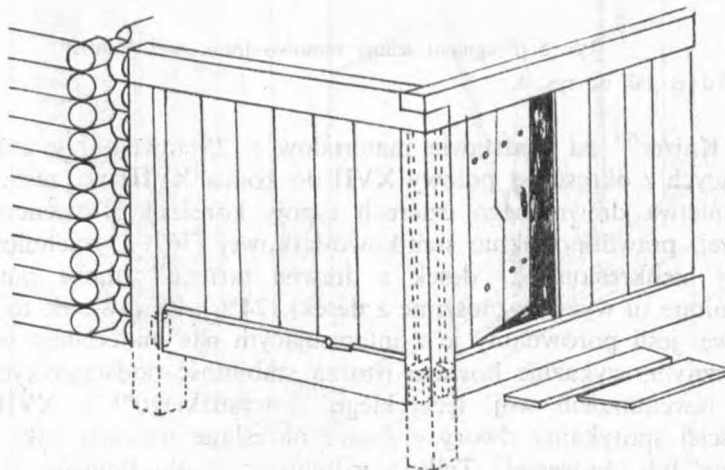
⁵³ Ciołek, *Regionalizm...*, s. 118, 119.

⁵⁴ Obliczenia dokonał stolarz – cieśla L. Domański z Siedlec.

⁵⁵ Mierosławski, *Drewniany gród...*, s. 14.

⁵⁶ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985, s. 270.

Augusta III wspomina, „iż dworek szlachecka miał dwie izby po rogach, a sień w środku, gdy przeciwnie u chałupy chłopskiej sień jest z czoła, za nią izba, a w tyle komora”. Jak wynika z relacji, typ dwuizbowego domu mazowieckiego z XVII w. nie uległ większym przeobrażeniom w ciągu następnych stuleci, a geneza jego sięga XIII–XIV w. (domy drobnego rycerstwa z sienią pośrodku na grodzie w Pułtusk). Myślę, że sięgnięcie do przekazów zawartych w licznych lustracjach dóbr królewskich i inwentarzach majątkowych XVI i XVIII-wiecznych z jednej strony wzbogaciłoby stan naszej wiedzy na temat budownictwa drewnianego, z drugiej zaś potwierdziło lub uzupełniło realia znane z badań wykopaliskowych. Wprawdzie wspomniane źródła preferują opisy obiektów dworskich, zawierają jednak interesujące relacje o domach wiejskich i miejskich, dlatego w pewnym stopniu mogą nas informować o stosowanych rodzajach konstrukcji. I tak np. odnośnie do województwa pomorskiego, w lustracjach z XVI w.⁵⁷, a także w inwentarzach starostw puckiego i kościerskiego z XVII w.⁵⁸, spotykamy wzmianki o występowaniu konstrukcji zrębowej, natomiast inwentarze starostwa bytowskiego z XVII w.⁵⁹ wskazują na występowanie konstrukcji szachulcowej.

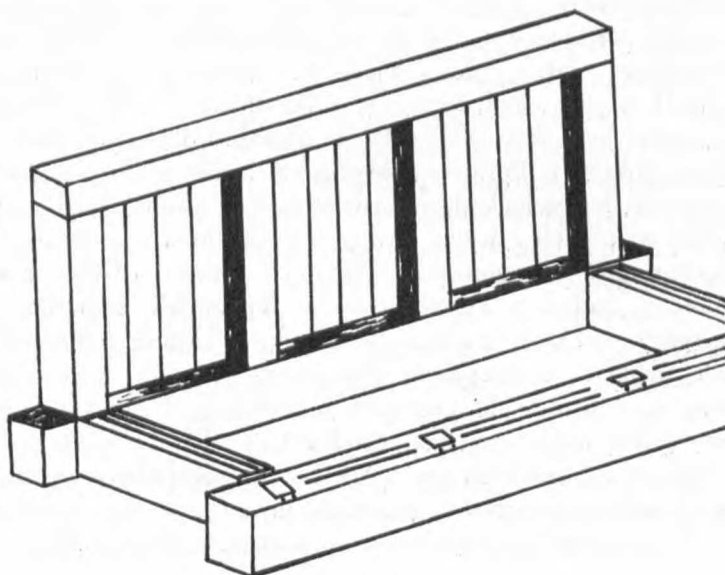
Rys. 4. Ściana domu ramowo-dranicowego dowiązana do ściany zrębowej, Pułtusk

Źródło: Według M. Mierosławski, *Z problematyki badań budownictwa z XIII i XIV wieku. O konstrukcji ramowo-szachulcowej z grodu w Pułtusk*, „Studia i Materiały. Badania Archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków” 1988.

⁵⁷ *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 201.

⁵⁸ *Inwentarz starostw puckiego i kościerskiego z XVII w.*, wyd. G. Lebeda, Toruń 1954, s. 26, 76.

⁵⁹ *Inwentarze starostwa bytowskiego...*, s. 20–34.

Rys. 5. Fragment ściany ramowo-dranicowej, Pułtusk

Źródło: Jak do rys. 4.

L. Kajzer⁶⁰ na podstawie materiałów z 25 inwentarzy z Kujaw, pochodzących z okresu od połowy XVII do końca XVIII w., zestawiał techniki budownictwa drewnianego czterech typów konstrukcji: wieńcowej (20%), słupowej, prawdopodobnie sumikowo-łątkowej (36%), szachulcowej (20%) i bliżej nieokreśloną „z desek z drewna tartego” (może ramowa? albo wymienione tu wyżej, wznoszone z desek) (24%). Zestawienie to ma swoistą wymowę, jeśli porównamy je z interesującym nas materiałem wczesnośredniowiecznym, wykazuje bowiem istotną stabilność podstawowych form.

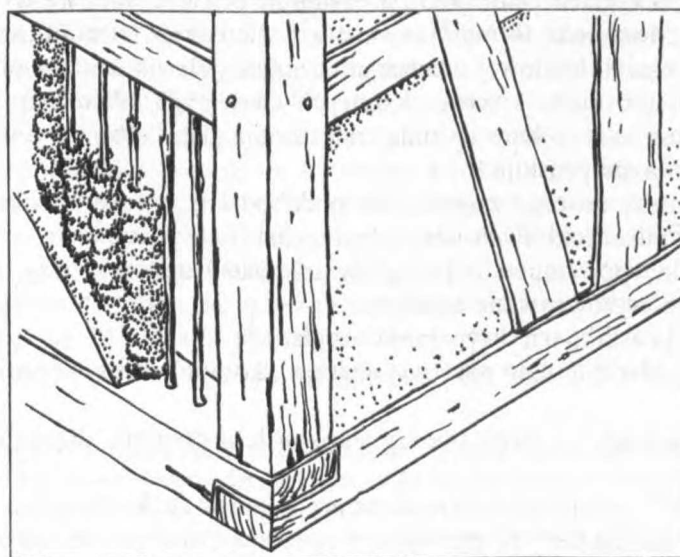
W inwentarzach woj. łęczyckiego i sieradzkiego⁶¹ z XVII–XVIII w. najczęściej spotykamy dwory zrębowe określane niekiedy jako „w kostkę stawiane” lub „na węgiel”. Tylko w jednym przypadku figuruje „w szychulec”, a dwukrotnie „z pruska” (jedna z tych wzmianek dotyczy pałacu Walewskich w Kalinowej, woj. sieradzkie). Nieco inaczej kształtuje się sytuacja w inwentarzach woj. poznańskiego z drugiej połowy XVIII w.⁶² W zabudowaniach

⁶⁰ L. Kajzer, *Dwory „zwyczajne” i „obronne” kowalskiego*, w druku.

⁶¹ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, Łódź 1980, s. 286, 299; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 56, 107, 113, 115, 116, 120, 131, 138, 145, 157, 200.

⁶² *Materiały do dziejów chłopów wielkopolskiego w 2 połowie XVIII wieku*, wyd. J. Deresiewicz, t. 1–3, Wrocław 1956.

dworskich i folwarcznych mniej więcej w tej samej liczbie pojawiają się domy wznoszone w konstrukcji określanej jako „blochy”⁶³ i w „szachulec”. Nierzadko wymieniane są domy w „lepionkę”⁶⁴, w „dyle”, a także w „mur pruski”. W zagrodach chłopskich, podobnie jak w przypadku dworów, występują najczęściej chaty w „blochy”, następnie w „szachulec”, w „lepionkę”, „dyle” oraz w „dyle i słupy” (może chodzi tu o konstrukcję sumikowo-łątkową). „Mur pruski” zanotowano tylko śladowo, podobnie jak chaty „chruściane”. Dość często stosowano łączenie dwóch konstrukcji przy jednym obiekcie, np. w „blochy i dyle”, w „blochy i lepionkę” lub w „dyle i lepionkę”. W wymienionym inwentarzu wspomniani są również osadnicy niemieccy zamieszkujący chaty stawiane w „lepionkę” lub w „blochy i lepionkę”, przeważnie znajdujące się w złym stanie technicznym. Z refleksji, jakie nasuwają się przy lekturze inwentarzy odnotować można fakt zależności budownictwa wiejskiego od dworu, manifestującej się naśladownictwem form, być może będącej skutkiem bezpośredniej ingerencji dworu lub jego udziału w budowaniu.

Rys. 6. Ściana domu szachulcowego

Źródło: Według: G. Ciołek, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1, Kraków 1984.

⁶³ Tzn. „z belek” wg. J. Bassary, *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*, z. 1, Dom mieszkalny, Wrocław 1964, s. 20.

⁶⁴ Nie wiadomo, czy chodzi tu o ścianę z gliny bitej czy o szachulec.

V

Istotną kwestią jest sprawa terminologii. Ściany uformowane z ram w postaci słupów poziomych i pionowych, wypełnione dranicami czy deskami, słusznie określić można jako ramowe, ramowo-szkieletowe lub ramowo-słupowe, przy czym drugi człon nazwy nie wnosi nic istotnego do treści. Natomiast postawić należy pytanie, czy można ten typ konstrukcji zaliczyć do form szachulcowych, ze względu na zbieżność ukształtowania szkieletu podstawowego, tworzącego ramy.

Konstrukcja szachulcowa jest przez historyków architektury⁶⁵ włączona do systemu szkieletowego, składającego się „z belek pionowych, poziomych i ukośnych, z wypełnieniem pól gliną, cegłą, względnie obijaniem ich deskami”. I tak S. Letour podaje jasną definicję konstrukcji ryglowej: „wznoszona najczęściej z drewna dębowego, tworzyła szachownicę o dość regularnych polach zbliżonych do kwadratu. Wypełnienie pól stanowiły żerdzie owijane warkoczami ze słomy maczanymi w glinie i osadzone w specjalnych wrębach wykonanych w ryglach poziomych, a następnie pokryte warstwą wygładzonej gliny⁶⁶”. K. Moszyński *W kulturze ludowej...* nie używa terminu „szachulec”, lecz mówi o ścianie ryglowej nazywając ją „nieregularną kratą z pionowych, poziomych i ukośnych, a nawet krzywych ciesi (rygli). Wolne przestrzenie między ryglami są wypełnione słomą zmieszaną z gliną, albo też cegłą i wtedy nazywamy murem pruskim⁶⁷”.

Nieco inaczej do tego zagadnienia podchodzi Z. Gloger⁶⁸, określając je ogólnie jako niemiecki *Fachwerk*, przy czym dzieli je na:

- 1) „w glinę pod topór”, tj. z gliny mieszanej z sieczką czy słomą, po podeschnięciu wyrównywane siekierą,
- 2) „mur pruski”, tzn. wypełnione cegłą,
- 3) „w ryglówkę”, tzn. pola wypełnione „kotami” urobionymi ze słomy i gliny,
- 4) „w szachulec” – gdzie między słupami leżą poziome drążki zaglinione słomą.

Z. Gloger⁶⁹ przyjmuje powyższe cztery systemy za Kolbergiem, uważającym jedynie „szachulec” za pierwotny i rodzimy, „mur pruski” za niemiecki, a „pod topór” – za wymysł późny, spowodowany brakiem drewna. Powołuje

⁶⁵ F. Piaścik, *Krótki zarys historii architektury*, Warszawa 1957, s. 76, 77; T. Broniewski, *Historia architektury*, Wrocław 1959, s. 464.

⁶⁶ S. Latour, *Charakterystyka form i stan zachowania budowli drewnianych na Pomorzu Zachodnim*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1987, t. 32, z. 3–4, s. 256.

⁶⁷ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Warszawa 1967, s. 514–515.

⁶⁸ Z. Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, Warszawa 1907, s. 107, 108.

⁶⁹ Tamże, s. 108.

się także na spotykane na Podolu domy budowane w szachulec, gdzie „warunki fizyczne są zbliżone, a wpływu niemieckiego nie ma”⁷⁰.

Chałupą ryglową (zwaną szkieletową) określa ogólnie taki typ domu inny etnograf, F. Klonowski⁷¹; ściany z pionowych żerdzi okracanych słomą zmieszaną z gliną uznaje on za szachulec, zaś wypełnione cegłą nazywa murem pruskim.

Podobny podział przyjął J. Knyba⁷², traktując jednak mur pruski jako konstrukcję nowszą, z przełomu XIX–XX w., i związaną z żywiołem niemieckim. Natomiast pojawienie się szachulca na Kaszubach datuje na XVIII–XIX w. i przychyła się do jego rodzimego pochodzenia, wiążąc tę formę z naturalnym następstwem braku drewna⁷³. Podobne stanowisko zajmuje L. Puszet⁷⁴, który sądzi, że jest ona wytworem polskiej architektury ludowej, związanej z określonymi warunkami naturalnymi, natomiast W. Błaszowski⁷⁵ i R. Kuker⁷⁶ dopatrują się tu częściowo wpływów niemieckich.

Jeżeli zwrócimy uwagę na etymologię słowa „szachulec”, to bez sięgnięcia do słowników języka polskiego ustalić można jego niemieckie pochodzenie. A. Brückner⁷⁷ wywodzi je od *szacht* (szyb, studnia) lub *ssachta* (dół), powołując się na akt z 1278 r. zdaniem J. Karłowicza⁷⁸ słowo szachulec pochodzi od „budowania w szachy”, niemieckie *Schachtholz*, a wg B. Lindego⁷⁹ – *Schachbindwerk*, *geschachtes Fachwerk*. Nie ma więc wątpliwości, że jest to termin pochodzenia niemieckiego, nie mamy tylko pewności, kiedy z określenia „szybu” czy „dołu” przeszedł on na nazwę konstrukcji budowlanej. Wydaje się, że musiało to nastąpić dość późno, przypuszczalnie po roku 1500, a w każdym razie nie mamy żadnych danych, że mogło nastąpić wcześniej. Jedno jest pewne, że konstrukcja szachulcowa znana już była w XIII/XIV i XV w. – nie wiemy tylko, jak ją nazywano i czy było jakieś określenie rodzime. Wydaje się to być mało prawdopodobne, zważywszy, że i dzisiaj nie ma polskiego odpowiednika, z wyjątkiem nazw regionalnych, jak „wiąza-

⁷⁰ Do tego stwierdzenia należałoby się odnieść krytycznie, gdyż, jak wiemy, na Podolu i Wołyniu istniała wiejska kolonizacja niemiecka (*Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung*, bear. W. Krallert, b.m.d.w., s. 10, 11, 18, 19).

⁷¹ F. Klonowski, *Drewniane budownictwo ludowe na Mazurach i Warmii*, Olsztyn 1965, s. 62, 63.

⁷² Knyba, *Budownictwo...*, s. 146.

⁷³ Tamże, s. 144.

⁷⁴ Z. Puszet, *Studia nad polskim budownictwem drewnianym*, t. 1, Chata, Kraków 1903, s. 18.

⁷⁵ W. Błaszowski, *Obiekty ludowej kultury materialnej środkowych i północnych Kaszub*, Gdańsk 1961, s. 7.

⁷⁶ R. Kukier, *Kaszubi bytowscy. Zarys monografii etnograficznej*, Gdynia 1968, s. 176.

⁷⁷ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 538.

⁷⁸ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 5, Kraków 1907, s. 279.

⁷⁹ B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 5, Warszawa 1951, s. 542.

rek”, „lepianka”, „budowla w wiązarek”⁸⁰, powszechnie raczej nie stosowanych.

Próbując podsumować dane terminologiczne i etymologiczne dotyczące możliwości ściślejszego sprecyzowania i ewentualnych różnic pomiędzy konstrukcjami ramowymi a szachulcowymi mogę stwierdzić, że nie wniosły one nic nowego do dotychczasowych ustaleń, a kwestia, czy konstrukcję powszechnie określoną przez archeologów jako ramową zaliczyć można do szachulcowych, jest nadal otwarta. Niektórzy autorzy, jak W. Błaszkowski⁸¹, posługują się np. terminem „ramowo-szachulcowa”. Wydaje mi się jednak, że konstrukcja szachulcowa należy bez wątpienia do systemu ramowo-szkieletowego i wywodzi się z formy ramowo-dranicowej, a ta z typu *stav* – palisadowego. Idąc dalej w tych rozważaniach, można przyjąć za K. Moszyńskim⁸², że ściana szachulcowa jest też pewną odmianą łątkowej (miejsce desek zajmuje inne wypełnisko, np. wałki okręcone słomą), a ramowo-dranicowa jeszcze bardziej zbliżona jest do sumikowo-łątkowej, różniąc się od tej ostatniej właściwie tylko pionowym ustawieniem desek.

Zdefiniowanie konstrukcji szachulcowej czy ramowej w materiałach wykopiskowych, w większości wypadków przy słabo zachowanej substancji drzewnej, jest uciążliwe i często niepewne. Najczęściej zachowuje się przycieś, czyli dolna część ramy, lub dodatkowo narożny słup. W przypadku zarejestrowania pazy w przyciesi możemy mówić o konstrukcji ramowo-dranicowej. Brak jakichkolwiek wycięć może sugerować inne wypełnisko, np. gliniano-słomiane (jeśli zachowują się spore ilości gliny), czy ceglane. Natomiast zachowane w Puławach kantówki ze śladami otworków po żerdziach – wałkach, można przyjąć za relikt (tak jak sądzi też większość etnografów) konstrukcji szachulcowej.

Konkludując uważam, że błędne jest określanie konstrukcji ramowej wypełnionej dranicami jako szachulcowej. Stwierdzenie to opieram na przedstawionych w niniejszym artykule wywodach etnograficznych tudzież etymologicznych. Zaliczyłabym natomiast obydwie konstrukcje do typu szkieletowego (nazwa często stosowana przez historyków architektury), ponieważ i w jednym, i drugim wypadku wypełnienie ściany oparte jest na szkielecie (ramie).

Na podstawie dotychczas znanych materiałów sądzę, że konstrukcja ramowa pojawiająca się na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza czasowo poprzedza szachulcową, występującą dopiero w XIV–XV w. Wyjątkiem byłby Gdańsk; specyfika tego miasta spowodowała, że tzw. mur pruski pojawił się tam znacznie wcześniej.

⁸⁰ Knyba, *Budownictwo...*, s. 144.

⁸¹ Błaszkowski, *Obiekty...*

⁸² Moszyński, *Kultura...*, s. 515.

Romana Gupieniec

REMARKS ON CHANGES IN WOODEN ARCHITECTURE AT THE TURN
OF THE EARLY AND LATE MIDDLE AGES

Though early medieval and modern architecture, studied by ethnographers, is fairly well known, there is a gap in our knowledge of building in the Late Middle Ages. It was only with the development of historical archaeology, first directed towards the study of defensive features, residential architecture, castles and finally towns that the interest in single constructions or whole architectural complexes began to grow.

The studies performed so far show that in the Late Middle Ages three basic constructional types existed side by side: 1) houses with cross joint logs corners (block construction); 2) houses with walls of short timber planks tenoned into the slots of vertical posts; 3) timber-framed houses. For lack of adequate data it is not possible to assess their respective proportions or the preponderance of any of them. Presumably various factors such as character of settlement, natural environment, limitation of timber felling and also regional specificity, already distinct at that time, had played a part. It is also possible to assume that a two-room house with a central entrance lobby began to appear in the early 13th century.

It seems that in the Late Middle Ages the importance of block construction (type 1), outstanding in the preceding periods, did not decline, though this type began to disappear relatively early from urban settlement. That period witnessed a sort of revival of the second constructional type only occasional in the Early Middle Ages, but fairly common in prehistoric times.

The timber-frame-and-board construction (type 3), recorded in Poland about the mid-13th century, is best documented at Pułtusk. It was inspired by the palisade type called *stav – Stabbau*, a more developed form of which was earlier known in Germany and Scandinavia. This construction seems to have been employed in late medieval towns and preceded houses built on a timber frame with wattle-and-daub walls, which began to appear only in the 14th-15th centuries. Gdańsk, where because of its specificity, houses with brick-nogged timber walls appeared much earlier, is an exception.